УДК 929

М.Р. Булатова

ТЕЛ БЕЛГЕЧЕ, ДИАЛЕКТОЛОГ ҺӘМ ГАҖӘЕП ОСТАЗ
(галимә Рамазанова Дөрия Бәйрәм кызына – 80 яшь)

Статья посвящена 80-летнему юбилею ученого-языковеда, доктора филологических наук, профессора Д.Б. Рамазановой. Многочисленные исследования ученого внесли большой вклад в развитие не только татарского, но и тюркского языкознания.

Ключевые слова: Дария Байрамовна Рамазанова, ученый, языкознание, история языка, татарская диалектология, лексикология, лексикография, экспедиции, монография, Атлас татарских народных говоров.

Тел белемендә, татар диалектологиясендә тирән эз калдырган филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган фән һәм мәдәният эшлеклесе Дөрия Бәйрәм кызы Рамазановага 2018 елда 80 яшь тулды.

Д.Б. Рамазанова 1938 елның 17 сентябрендә Татарстан Республикасының Саба районы Пүкәл авылында туа. Шәмәрдән урта мәктәбен тәмамлагач, 1957–1963 елларда Казан дәүләт университетында югары белем ала. 1964–1967 елларда Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих (хәзер – сәнгать) институтының аспирантурасында укый һәм 1967 елдан башлап 2017 елга кадәр шул Институтның лексикология һәм диалектология бүлегендә баш фәнни хезмәткәр буларак хезмәт итә. Ул – 2015 елга чаклы Институтның гыйльми советы әгъзасы; шул ук Институтта һәм Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетында диссертацияләр яклау советы әгъзасы да булып тора.

Танылган татар диалектологы Л.Т. Мәхмүтова җитәкчелегендә диалектология өлкәсендә алып барган фәнни тикшеренүләренә нигезләп 1970 елда «Урта Кама тирәсе татар сөйләшләре» дигән темага – кандидатлык, 1998 елда «Көнбатыш Урал ареалы татар сөйләшләре формалашуы һәм яшәешенең тарихи-лингвистик үзенчәлекләре» темасына докторлык диссертацияләре яклый.

Д.Б. Рамазанова – татар диалектологиясе, тел тарихы, лексикология, лексикография, терминология, ономастика, татар халкының этник тарихы, матди һәм рухи мәдәнияте өлкәләренә караган 500 дән артык фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр авторы. Шуларның 30 ы – китап (шул исәптән 16 монография) һәм сүзлекләр рәвешендә дөнья күрә.

Дөрия Рамазанова, барыннан да элек, татар тел белемендә үз эшен яратып һәм нәтиҗәле эшләүче диалектолог. Ул үзенең 50 елдан артык гомерен татар диалектологиясенә хезмәт итүгә багышлый. Аның җитәкчелегендә һәм турыдан-туры катнашлы-

гында бихисап диалектологик һәм лексикологик экспедицияләр оештырыла, ул татарлар яши торган барлык төбәкләрне дә диярлек йөреп чыгып, бай диалекталь материал туплый. Аспиранты буларак миңа да аның белән бергә Татарстан, Башкортстан, Мари Эл, Удмуртия Республикаларына һәм Әстерхан, Омск өлкәләрендә уздырылган диалектологик һәм комплекслы экспедицияләрдә катнашырга һәм остазымнан күп нәрсәләргә өйрәнергә насыйп булды.

Д.Б. Рамазанова Урта Кама буе һәм Урал алды татар халык сөйләшләрен тикшерүгә аеруча зур көч куя. Татар диалектлары системасында урта диалектка караган Пермь краенда яшәүче татарлар сөйләшен, Башкортстан татарларының тепекәй сөйләшен, Татарстанның көнчыгышында минзәлә сөйләшенең әгерже урынчылыгын, Башкортстанның көнбатышында минзәлә сөйләшенең бәләбәй урынчылыгын, мишәр диалектына караган Башкортстанның көньяк-көнбатышында стәрлетамак сөйләшен, беренче булып, бүлеп чыгара.

Д.Б. Рамазанованың фәнни эшчәнлегендә характерлы һәм әһәмиятле үзенчәлекләрнең берсе – сөйләшләрне шул сөйләш вәкилләренең тарихы белән бәйләп тикшерү. Моның өчен аңа Мәскәү, Уфа, Пермь архивларында эшләргә, архив язмаларын өйрәнергә туры килә. Ул архивларда әле моңа кадәр билгеле булмаган материаллар табып, татар халкы тарихының яңа сәхифәләрен ача. «Халыкның теле – аның тарихының көзгесе» дигән гыйбарә диалектологиядә үзен аеруча нык аклый, чөнки татар халкының формалашуы, тарихи үсеше, таралышы мәсьәләләрен тел мәгълүматларына нигезләнеп ачыклауда диахроник аспект, тел тарихы һәм шуның белән диалектология фәндә мөһим урын тота, ягъни сөйләшләрнең формалашуы тарих белән турыдан-туры бәйләнгән. Галимнең фикеренчә, тарихи фактларга, беренчел чыганакларга таянып өйрәнү сөйләшләрне тасвирлау барышында туган сорауларны ачыкларга, тел күренешләрен объектив һәм дөрес аңлатырга ярдәм итә. Бу җәһәттән бигрәк тә авторның «Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии» (1984), «К истории формирования говора пермских татар» (1996), «Татары Восточного Закамья: их распространение, особенности говора» (2001) дигән басма хезмәтләре игътибарга лаек.

Д.Б. Рамазанова татар диалектологиясе фәне үсешенең юнәлешләрен ачыклау («Вопросы татарской диалектологии» (2008) монографиясе, «Татар диалектологиясе: казанышлар һәм бурычлар», «Татарская диалектная лексикография и диалектная лексикология», «Л. Җәләй һәм татар диалектологиясе: бүгенгесе һәм киләчәге...», «Литературный язык и диалекты» һ.б. мәкаләләр), аларны популярлаштыру, нәшер ителә торган хезмәтләргә бәяләмәләр язу өлкәсендә дә актив эшчәнлек алып бара.

Галим татар диалектологиясенең җитди казанышларын

тәшкил иткән монументаль характердагы күп кенә хезмәтләрдә төп авторларның берсе һәм җаваплы редакторы булып санала. Мәсәлән: «Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы» (1989), «Татар теленең диалектологик сүзлеге» (1993), «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге» (2009), «Татар халык сөйләшләре» (ике китапта, 2008), тулыландырылган һәм эшкәртелгән «Татар халык сөйләшләре атласы» (2015), Атласның электрон версиясе (2012, http://atlas.antat.ru) һ.б.

ТӘһСИ диалектологлары тарафыннан эшләнгән һәм 2015 елда басылып чыккан «Татар халык сөйләшләре атласы» ның 2012 елда башта электрон варианты эшләнде һәм интернет челтеренә урнаштырылды.

Ул атласларны интернет челтәренә урнаштыруның беренче тәҗрибәсе булды. Аны башка телләр арасында беренчеләрдән булып Казан (Идел буе) федераль университеты һәм Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре эшләп чыкты. Бу эштә Д.Б. Рамазанова да катнаша. Татар теле һәм аның диалектлары белән кызыксынган һәрбер кеше, югарыда күрсәтелгән сайтны ачып, үз сөйләше, башка сөйләш үзенчәлекләре һәм сөйләш вәкилләренең таралу территориясе буенча кирәкле мәгълүматны таба ала.

Д.Б. Рамазанованың гыйльми эшчәнлегендә тагын бер зур юнәлеш бар: ул – лексикология. 1986 елда татар диалектологлары диалекталь лексиканың төрле лексик-семантик төркемнәрен барлау, тасвирлау эшен башлап җибәрәләр. Шушы максаттан чыгып, татарлар яшәгән барлык төбәкләргә лексикологик экспедицияләр уздырыла; нәтиҗәдә алдагы елларда тупланган лексик материал тагын да баетыла. Шуларны гомумиләштереп галим туганлык атамаларын, киемсалым исемнәрен, кешене сурәтләү сүзләрен һ.б.ны өйрәнүгә багышланган монографияләр һәм күпсанлы мәкаләләр язып бастыра. Әлеге хезмәтләр арасыннан: «Названия одежды и украшений в татарском языке в ареальном аспекте» (2002), «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» (2013), «Атамаларда туганлык һәм гаилә мөнәсәбәтләре» (2014) һ.б.ны атап үтәргә мөмкин.

Д.Б. Рамазанова йола терминологиясе белән дә җитди кызыксына. Татар сөйләшләрен өйрәнгәндә, ул туй турында тоташ текстлар, сөйләү үрнәкләре язып ала һәм аларның бер өлешен «Туйлар, туйлар...» (1997), «Себер диалектларыннан материаллар» (2001), «Татар диалектларыннан сөйләү үрнәкләре» (2011), «Татар диалектларыннан тезмә текст үрнәкләре» (2013) дип аталган китапларында бастырып чыгара.

«Татар диалектларыннан сөйләү үрнәкләре» (2011) – татар диалектологиясе дәреслегенә хрестоматия буларак әзерләнгән хезмәт. Китапта татар халкы яши торган барлык төбәкләргә 1964–2010 елларда оештырылган диалектологик экспедицияләр барышында автор тарафыннан өстәмә материал буларак язып алынган сөйләү үрнәкләре ур-

наштырылган. Анда һәр төбәктәге авылларның тарихын, халыкның җанлы сөйләм телен, авыз иҗатын, ырымнарын, горефгадәтләрен, тормыш-көнкүрешен һәм йолаларын чагылдырган сөйләм үрнәкләре бирелә, риватьләр дә теркәлә.

Галим соңгы елларда тирәнрәк катламнарга төшеп, татар сүзләренең килеп чыгышын да тикшерә, татар теленең лексик составын тарихи яктан ачыклау өстендә эшли, фәнни эзләнүләр алып бара. Лингвистикада, хәзерге телләрнең төзелешен һәрьяклап тикшерү белән бергә, телнең тарихи лексикологиясен өйрәнү дә әһәмиятле фәнни юнәлешләрнең берсен тәшкил итә. Тарихи лексикология телнең лексик составында күп гасырлар дәвамында барлыкка килгән үзгәрешләрне өйрәнә. 2016 елда Д.Б. Рамазанованың татар тарихи лексикологиясе өлкәсенә караган «Татар тарихи лексикологиясенә материаллар» дип аталган китабы дөнья күрде. Бу хезмәтендә ул татар теле лексик фондының формалашу процессын төрле чорларга (ностратик, бабаалтай, монгол, бабатөрки, борынгы төрки) бүлеп өйрәнә. Шул этапларда чагылыш тапкан төрки-татар сүзләренең лексик-семантик төркемнәренә күзәтү ясый. Китапта татар теленең лексикасын тарихи планда тикшеренүчеләр өчен бай материал тупланган. Ул татар теле лексикасының тарихы белән генә түгел, гомумтөрки лексиканың формалашуы белән кызыксынучылар өчен менә дигән кулланма.

Д.Б. Рамазанованың фәнни-иҗади эшчәнлегендә тагын бер әһәмиятле һәм катлаулы юнәлеш бар. Ул – татар лексикографиясенә дә билгеле дәрәҗәдә өлеш керткән галим. XX гасырның 90 нчы еллар башында телләр турындагы канун игълан ителгәч һәм татар теле дәүләт теле статусы алгач, мөмкин кадәр кыска вакыт эчендә иҗтимагый тормышның бөтен тармаклары буенча да сүзлекләр төзү ихтыяҗы туа. Төрле тармакларга караган милли терминологияне булдыру – үтә мөһим һәм җаваплы бурычларның берсе. Ул татар теленең кулланылыш даирәсен киңәйтү, киләчәк буынга ана телендә белем бирү бурычлары белән турыдан-туры бәйләнгән. Әлбәттә, әһәмиятле һәм тиз арада башкарырга кирәк булган бу эшкә, башлап, Институт хезмәткәрләре алына. Д.Б. Рамазанова мәдәният (1995), транспорт (1996; автордашы – Ф.И. Таһирова), музыка оешмалары (1997; автордашы – И.Г. Алмазов) хезмәткәрләре өчен сүзлекләр төзеп, бастырып чыгара. Татар теленең 1 томлык аңлатмалы сүзлеген (2006) төзүдә дә автор буларак катнаша.

Д.Б. Рамазанованың фәнни-оештыру өлкәсендәге эшчәнлегендә педагогик белем һәм тәрбия бирү юнәлеше дә зур әһәмияткә ия. Ул берничә ел Казан педагогика университетында, Казан дәүләт университетында татар диалектологиясе буенча дәресләр алып бара. 2008–2012 елларда Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетында Дәүләт имтихан алу

комиссиясе рәисе булып тора. 131 нче Физика-математика лицеенда 12 ел татар теле укыта. Аның дистәгә якын фәнни мәкаләләре татар телен өйрәтү, укыту мәсьәләләренә багышланган.

Галимнең хезмәтләре фәндә һәм көндәлек матбугатта һәрвакыт югары бәя алып килә. Ул Мәскәү, Уфа, Төмән кебек зур фәнни үзәкләрдә чыга торган фәнни басма хезмәтләрдә автор буларак катнаша, дөньякүләм дәрәҗәдә билгеле булган белгечләр белән тыгыз бәйләнеш тота; төрле төбәкләрдә уздырылган фәнни конференцияләрдә чыгышлар ясый.

2016 елда Д.Б. Рамазанованың тормыш юлы, фәнни иҗади эшчәнлегенә багышланган һәм хезмәтләре турында матбугатта басылып чыккан бәяләмәләрне туплаган биобиблиографик күрсәткеч дөнья күрде («Рамазанова Дария Байрамовна: биобиблиографический указатель» / сост. и отв. ред. М.Р. Булатова. Казань, 2016. 128 с.). Галимнең саллы хезмәтләре исемлеген туплаган бу күрсәткеч тюркология, татар тарихы, теле, лексикологиясе һәм диалектологиясе белән кызыксынучыларга әһәмиятле кулланма булыр, дип уйлыйм.

Д.Б. Рамазанованың төрле юнәлешләрдәге эшчәнлеге аның фәнни тикшеренү колачының киңлеген билгели, искиткеч түзем, тырыш, җентекле эшли торган, телне тирән тоемлаган зур белгеч булуы турында сөйли. Ул янәшәсендәгеләргә – тормыш-көнкүреш мәсьәләсендәме, фәндәме – вакытын һич кызганмыйча ярдәм кулы суза, киңәшләрен бирә, кайгы-шатлыкларыңны уртаклаша белә. Дөрия Рамазанова һәр эшкә җитди, җаваплы карый; ул – башлаган эшен ахырына кадәр сыйфатлы итеп башкаручы галим. Аспирантлар җитәкләү, яшь алмаш әзерләү, яңа буын тикшеренүчеләргә юл күрсәтү дә аның күпкырлы эшчәнлегенең бер тармагы. Аның җитәкчелегендә әзерләнгән дистәдән артык фән кандидатлары – яшь галимнәр – бүгенге көндә мәгариф һәм фән дөньясында эшчәнлек алып баралар. Боларның барысы өчен дә Дөрия Бәйрәмовнага мең рәхмәтлебез.

Д.Б. Рамазанова Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исемгә чыннан да лаек шәхес. Аның күп еллар буе татар җирле сөйләшләрен, телебезнең сүз байлыгын, халкыбызның сөйләм телен, тарихын, тормыш-көнкүрешен, гореф-гадәтләрен, этнографиясен өйрәнеп чыгарган китаплары, сүзлекләре һәм башка фәнни эзләнүләре – татар тел белеменә, гомумән, тюркологиягә керткән зур хәзинә.

Булатова Миңнира Рәхим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге фәнни хезмәткәре